

T. XXIII (2020) Z. 3 (59)
ISSN 1509-1074
10.24425/rhpp.2020.134431

**ROCZNIK
HISTORII PRASY POLSKIEJ**

History of Interwar
Periodicals: *Ateneum
Wileńskie*, 1923–1939

**Z dziejów czasopiśmien-
nictwa okresu między-
wojennego. „Ateneum
Wileńskie” 1923–1939**

Instytut Historii
Uniwersytet Rzeszowski
Al. Rejtana 16c
PL 35-959 Rzeszów
e-mail: wiktors@wp.pl
<https://orcid.org/0000-0001-6774-4096>

**Paweł
SIERŻĘGA**

KEY WORDS:

Polish press in the 20th century (Interwar period),
learned journals, Society of the Friends of Science in
Wilno, *Ateneum Wileńskie*

SŁOWA KLUCZOWE:

„Ateneum Wileńskie”, czasopisma naukowe,
Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie

ABSTRACT

This is a profile of *Ateneum Wileńskie*,
an annual published by the Society of the
Friends of Science in Wilno in 1923–1939
with the financial support of the Ministry
of Religious Affairs and Public Education.
It featured articles on the history of the former
Grand Duchy of Lithuania and played
an important role in the popularization of research
in the field of political history, law, culture, social and
economic history and historical sources of Lithuania
in the 16th–19th century. *Ateneum Wileńskie*
was one of the leading academic periodicals
in Poland, and most of the materials that were
published by it have retained their value.

ABSTRAKT

Artykuł został poświęcony wydawanemu przez
Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie „Ateneum
Wileńskiemu”. Pismo skoncentrowane na historii
dawnych ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego
ukazywało się w latach 1923–1939 przy finansowym
wspieraniu Wydziału Nauki Ministerstwa Wyznań
Religijnych i Oświecenia Publicznego. Periodyk
o charakterze regionalnym, odegrał znaczącą rolę
w upowszechnianiu badań z zakresu historii politycznej,
prawa, kultury, historii społeczno-gospodarczej
i źródłoznawstwa Litwy XIV–XIX w. Rocznik był
jednym z wiodących pism naukowych w Polsce,
a zawarte w nim prace zachowały w wielu przypadkach
swą naukową wartość.

Streszczenie

„Ateneum Wileńskie” należy zaliczyć do najprężniej rozwijających się czasopism naukowych o charakterze regionalnym w II Rzeczypospolitej. Powołane przez Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie ściśle współpracowało ze środowiskiem Uniwersytetu im. Stefana Batorego. Celem redakcji było stworzenie czasopisma skoncentrowanego na badaniu przeszłości dawnych ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego. Aby oddać charakter periodyku, potencjalny zasięg jego odbiorców, określić pozycję jaką zajmował wśród innych, podobnych wydawnictw naukowych, a przede wszystkim ocenić wartość naukową pisma w artykule skoncentrowano się na otoczeniu tworzącym podstawy jego funkcjonowania, konstrukcji „Ateneum Wileńskiego”, jego bliskich i dalszych współpracownikach, a także podejmowanej tematyce. Analizą objęto działalność poszczególnych redaktorów pisma (Kazimierza Chodynickiego, Teofila Emila Modelskiego, Bolesława Wilanowskiego i Stanisława Zajączkowskiego) określając ich wkład w prowadzenie redakcji oraz budowanie wewnętrznej struktury roczników. Obok charakterystyki działów (rozprawy, miscellanea, recenzje, bibliografia, kronika, nekrologi), omówiona została współpraca „Ateneum Wileńskiego” ze środowiskami naukowymi Krakowa, Warszawy, Lwowa i Poznania. Pismo, które wprawdzie nie ukazywało się regularnie, skupiało specjalistów z zakresu historii politycznej, gospodarczej, kultury, archeologii, edukacji, dziejów instytucji i biografistyki. „Ateneum Wileńskie” wyrastało na jedno z czołowych, jeśli chodzi o zakres i liczbę zamieszczonych publikacji w Polsce. Cieszyło się sporym zainteresowaniem i wysoką oceną współczesnych. Także obecnie uważa się go za jedno z najbardziej profesjonalnych czasopism naukowych tamtego okresu.

Rozwijające się w okresie międzywojennym „Ateneum Wileńskie” łączyło dwa główne ośrodki naukowo-badawcze w Wilnie, tj. Towarzystwo Przyjaciół Nauk i Uniwersytet im. Stefana Batorego. Jednym z zadań jakie postawiono wówczas przed rozwijającą się na nowo nauką w Polsce była organizacja kształcenia na poziomie uniwersyteckim¹. Dla humanistyki, w tym historii, istotnym wyzwaniem pozostawało upowszechnianie badań. Obok krytycznych monografii i publikacji źródłowych, coraz większą wagę przykładano do rozwoju czasopism naukowych, których liczba systematycznie rosła. Tendencja ta spowodowana była zarówno powołaniem nowych ośrodków badawczych, rozwojem towarzystw naukowych, jak i wzrostem liczby osób uprawiających naukę². Warto przypomnieć, że we Lwowie, od 1887 r. jako organ Towarzystwa Historycznego, wydawano reprezentatywny dla ogółu historyków „Kwartalnik Historyczny”. Podobny charakter miał warszawski „Przegląd Historyczny” (założony w 1905 r., od 1906 organ Towarzystwa Miłośników Historii). Coraz częściej wydawano pisma o charakterze specjalistycznym. Wśród wielu na szczególną uwagę zasługują m.in. zainaugurowane w 1898 r. w Krakowie „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne” (organ Towarzystwa Numizmatyczno-Archeologicznego) oraz „Rocznik Krakowski” (przez Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków Krakowa). Towarzystwo Naukowe w Toruniu od 1908 r. rozpoczęło serię „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu” (kontynuowane w latach 1924–1937). W okresie 1918–1939 pojawiły się m.in. „Polonia Sacra” (1918–1921, wznowiona w 1926 r. pod tytułem „Nowa Polonia Sacra”), „Reformacja w Polsce” (1921–1939), „Roczniki Historyczne” (od 1925), „Minerwa Polska” (1927–1929), „Miesięcznik Heraldyczny (od 1929), „Przewodnik Historyczno-Prawny” (1930–1936), „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”

¹ Obok działających w Galicji Uniwersytetu Jagiellońskiego i Uniwersytetu Franciszkańskiego, który w 1919 r. zmienił nazwę na Uniwersytet Jana Kazimierza oraz utworzonego w 1915 r. Uniwersytetu Warszawskiego, w 1918 r. powołano Uniwersytet Lubelski (od 1928 r. KUL), a w 1919 r. wskrzeszono działalność Uniwersytetu w Wilnie, któremu nadano imię Stefana Batorego oraz utworzono Wszechnicę Piastowską (od 1920 r. Uniwersytet Poznański).

² Zob. G. Wrona, *Polskie czasopisma naukowe w latach 1918–1939*, Kraków 2005. Autorka nadmienia, że w 1918 r. było ich blisko 90, w latach trzydziestych ponad 300, z czego najliczniej reprezentowane były nauki humanistyczne i społeczne. Tamże, s. 27–28, 36, 55 i nn.; por. A. Paczkowski, *Prasa Drugiej Rzeczypospolitej (1918–1939): ogólna charakterystyka statystyczna*, „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego” 1972, R. XI (1), s. 49–57; tegoż, *Prasa Polska w latach 1918–1939*, Warszawa 1980, s. 302–307.

(od 1931–1939), „Ziemia Czerwieńska” (1935–1938) oraz — będące przedmiotem niniejszej analizy — „Ateneum Wileńskie” (1923–1939)³.

Aby oddać charakter periodyku, potencjalny zasięg jego odbiorców, określić pozycję jaką zajmował wśród innych, podobnych wydawnictw naukowych, a przede wszystkim ocenić wartość naukową pisma należy przyrzeć się środowisku tworzącemu podstawy jego funkcjonowania, strukturze „Ateneum Wileńskiego”, jego bliskim i dalszym współpracownikom, a także podejmowanej tematyce.

W założeniach redaktorów „Ateneum Wileńskiego” — nadrzędnym zadaniem pisma było „ożywienie i pogłębienie badań nad przeszłością ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego [dalej: WKL]”⁴, co wpisywało się w rozwijające się po odzyskaniu niepodległości tendencje rozwoju badań regionalnych⁵. Wskazywano Wilno, jako ośrodek posiadający w tym zakresie bogatą tradycję sięgającą początków XIX w. Nawiązywano do działalności naukowej związanych z dawną stolicą WKL Joachima Lelewela, Ignacego Daniłowicza, Teodora Narbutta, Józefa Jaroszewicza, Michała Balińskiego czy Józefa Ignacego Kraszewskiego. Obok prac dowodzących postępującej profesjonalizacji badań nad historią dawnej Litwy, istotną dla tradycji upowszechniania wiedzy na jej temat była prasa. Redaktorzy, poszukując tożsamości dla nowo otwartego pisma, przywoływali wydawnictwa sięgające jeszcze pierwszej połowy XIX w. Przypominali dające przegląd literatury obcej, ale też popularyzujące dokonania rodzimych badaczy „Wizerunki i roztrząsania naukowe” (1834–1843) oraz posiadające niewątpliwie większe znaczenie dla rozbudzenia zainteresowań historią regionalną, redagowane przez J.I. Kraszewskiego „Atheneum” (1841–1851), poświęcone historii, filozofii, literaturze i sztuce, mające swych prenumeratorów nie tylko w Wilnie, ale też we Lwowie, Krakowie, Poznaniu, Warszawie czy Wrocławiu⁶. Pamiętano także o wydawanej w Wilnie przez dziennikarza i archeologa Adama Kirkora (ps. Jan ze Śliwina) „Tece Wileńskiej” (1857–1858), skoncentrowanej na zagadnieniach społecznych, literaturze pięknej, historii, naukach ścisłych, przeglądzie literatur słowiańskich⁷.

³ Pomocną w opracowaniu artykułu była tu *Bibliografia zawartości „Ateneum Wileńskiego. Uwagi wstępne* (H. Łowmiański), zestawił J. Tumelis, „Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej” 1983, z. 20, s. 227–258.

⁴ *Od Redakcji*, „Ateneum Wileńskie” 1923, z. 1, s. I.

⁵ A. Stępnik, *Historia lokalna i regionalna w Polsce 1918–1939. Badania i popularyzacja*, Warszawa 1990, s. 168–179.

⁶ W. Roszkowska-Sykałowa, „Atheneum” (1841–1851), [w:] *Słownik literatury polskiej XIX wieku*, Wrocław 1991, s. 48–50.

⁷ „Teki Wileńska” 1858, nr 3, s. 1; M. Stolzmann, *Czasopisma wileńskie Adama Honorego Kirkora*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, nr 321, Prace Historyczno-Literackie, 1973, z. 26, s. 43 i nn.; tejże, *Kirkor Adam Honory (1818–1886). Wydawca, właściciel drukarni, nakładca*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej*, Warszawa – Łódź 1972, s. 412; M. Frączek, *Petersburskie czasopisma Adama Honorego Kirkora*, „Europa Orientalis. Studia z Dziejów Europy Wschodniej i Państw Bałtyckich” 2013 (4), s. 103–118.

Redakcja podkreślała, że wyraźny postęp w badaniach historycznych dokonał się po przegranej przez Imperium Rosyjskie wojnie krymskiej. Wówczas to, po objęciu rządów przez Aleksandra II Romanowa, na fali odwilży „posewastopolskiej”, za sprawą historyka i archeologa Eustachego Tyszkiewicza⁸ została założona — wraz z Muzeum Starożytności w Wilnie — Wileńska Komisja Archeologiczna (1855–1865). Zgodnie ze statutem, celem instytucji o charakterze naukowo-badawczym i kulturalnym było gromadzenie, zabezpieczenie i badanie świadectw przeszłości i kultury WKL⁹. W efekcie prowadzonej działalności wydawniczej ogłoszono m.in. *Zbiór dyplomatów rządowych i aktów prawnych do dziejów Litwy* (1858) pod red. Maurycego Krupowicza oraz *Skarbiec dyplomatów* (1860–1862, 2 tomy) opracowany przez Ignacego Daniłowicza. Po okresie naukowej prosperity, po klęsce powstania styczniowego, wraz z zaostrzeniem polityki rusyfikacyjnej, dalszy rozwój badań uległ wyraźnemu ograniczeniu. Wskazywano, że zainteresowanie dziejami WKL w większym zakresie stało się udziałem środowisk naukowych Poznania, Krakowa, Lwowa, Warszawy i Petersburga. Sytuacja ta zmieniła się dopiero przed I wojną światową, na co wpływ miał wychodzący w latach 1910–1912 „Kwartalnik Litewski” w Petersburgu, przekształcony w 1912 r. w wydawany w Wilnie miesięcznik „Litwa i Rus” poświęcony kulturze, historii, krajoznawstwu i ludoznawstwu. Wyrażna zmiana dokonała się jednak dopiero po zakończeniu wojny. W środowisku wileńskim na nowo podjęto wówczas inicjatywy w sprawie powołania instytucji zrzeszającej badaczy dawnej Litwy. Wymiernym efektem prowadzonych działań było założenie, z inicjatywy Alfonsa Parczewskiego, Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie (1906–1939)¹⁰, którego organem wydawniczym został „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie”¹¹.

Odzyskanie niepodległości, zmiana warunków politycznych, ale przede wszystkim sposobów finansowania nauki wymuszała potrzebę reorganizacji działających dotąd towarzystw naukowych. Zarząd TPN w Wilnie, 14 marca 1922 r., przeprowadzając wewnętrzną reformę działalności, przyjął nowy statut, w oparciu

⁸ S. Kunasiewicz, *Eustachy hrabia Tyszkiewicz. Wspomnienie Pośmiertne*, Lwów 1874, s. 10 i nn.; M. Blombergowa, *Polscy członkowie Cesarskiego Moskiewskiego Towarzystwa Archeologicznego (1864–1914)*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1980, R. 25, nr 3, s. 547.

⁹ G. Karczmarsz, M. Fiedorowna Chartanowicz, *Komisje archeograficzne i archeologiczne wileńskie w latach 1842–1915*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1988, R. 33, nr 4, s. 962–969; E. Aleksandravičius, A. Kulakauskas, *Pod władzą carów*, Kraków 2003, s. 86.

¹⁰ L. Żytkowicz, *Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie 1907–1940*, [w:] *Z dziejów nauki polskiej. Księga pamiątkowa TNT 1875–1975*, Warszawa 1975, s. 49–75; R. Jurkowski, *Z dziejów Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie 1907–1939. Przyczynek do życia kulturalnego Wilna*, „Zapiski Historyczne” 1986, t. 51, z. 4, s. 113–135; H. Ilgiewicz, *Societates Academicae Vilnenses. Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie (1907–1939) i jego poprzednicy*, Warszawa 2008, s. 265 i nn.

¹¹ Ukazywał się z przerwami w latach 1908–1921. Publikowano w nim teksty poświęcone archeologii, historii sztuki, historii, literaturze, antropologii, ludoznawstwu oraz bibliografii. Zob. H. Ilgiewicz, *Societates Academicae Vilnenses...*, s. 339–341.

o który wewnątrz towarzystwa powołano trzy wydziały: I. Filologii, literatury i sztuki, II. Nauk matematyczno-przyrodniczych i lekarskich oraz III. Historii, filozofii i nauk prawno-społecznych. Przewodniczącym ostatniego został historyk Słowian, prawa polskiego i kościelnego Alfons Parczewski, zastępcą badacz dziejów XVIII-wiecznej Litwy Stanisław Kościałkowski, sekretarzem historyk i archiwista Ryszard Mienicki¹². Zasadnicza działalność wydziału III oparta była na organizacji prac wydawniczych, zebrań naukowych oraz redakcji „Ateneum Wileńskiego”¹³.

Poważnym wsparciem dla rozwoju pisma była kadra Uniwersytetu Wileńskiego. Początki działalności USB, którego organizacja przypadła na okres wojny polsko-bolszewickiej i zmagania o Wilno, były nader skromne¹⁴. W najtrudniejszym momencie organizacji roku akademickiego 1920/21, na kierowanym przez Ludwika Janowskiego Wydziale Humanistycznym wykładało zaledwie kilkanaście osób, m.in.: L. Janowski (historyk kultury i oświaty), Wincenty Lutosławski (filozof), Feliks Koneczny (historyk Europy Środkowej i Wschodniej), Marian Massonius (filozof), Jan Oko (filolog klasyczny), Władysław Tatarkiewicz (filozof i historyk filozofii), Stanisław Kościałkowski (historyk dziejów Litwy), Stefan Ehrenkretz (historyk prawa), Kazimierz Zimmermann (teolog i ekonomista)¹⁵. W kolejnych latach kadra naukowa była systematycznie uzupełniana. W 1921 r. na WH pracę podjął m.in. przybyły w kwietniu tr. Stanisław Pigoń (historyk literatury polskiej), Kazimierz Chodynicki — badacz dziejów Europy Wschodniej, mediewista i wykładowca nauk pomocniczych historii. W 1922 r. wykłady z dziejów Litwy i Rusi rozpoczął Janusz Iwaskiewicz, a od 1924 r. z historii średniowiecza prowadził je Teofil Emil Modelski¹⁶. Skład historycznego Wydziału Humanistycznego

¹² Wydziałowi III przewodniczyli: Alfons Parczewski (1922–1926), Teofil Emil Modelski (1927–1930), Bolesław Wilanowski (1930–1939). Zob. H. Ilgiewicz, *Dorobek Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie w zakresie nauk historycznych (1907–1939)*, „Rocznik Stowarzyszenia Naukowców Polaków Litwy” (Wilno, Litwa) 2017, t. 17, s. 5–6.

¹³ *Kronika*, „Ateneum Wileńskie” 1923, R. I, nr 1, s. 112–113; M. Brensztajn, *Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie*, [w:] *Wilno i Ziemia Wileńska. Zarys monograficzny*, t. 2, Wilno 1937, s. 131–143.

¹⁴ Na studium historycznym wykładały zaledwie 4 osoby: Ludwik Janowski, Jan Dąbrowski, Feliks Koneczny, Stanisław Ptaszycki. Ludwik Kolankowski uwzględniony w programie studiów nie zgłosił wykładów. Zob. *Program wykładów i Skład Uniwersytetu (Uniwersytet Stefana Batorego w Wilnie) w półroczu zimowym roku akademickiego 1919/20*, Wilno, s. 6.

¹⁵ K. Kolbuszewski, J. Oko, *Wydział Humanistyczny U.S.B. w l. 1919–1929*, [w:] *Księga pamiątkowa Uniwersytetu Wileńskiego*, t. II. *Dziesięciolecie 1919–29*, Wilno 1929, s. 160; *Spis wykładów i skład uniwersytetu (Uniwersytet Stefana Batorego w Wilnie) w roku akademickim 1920/21*, Wilno, s. 3–5.

¹⁶ *Spis wykładów i skład uniwersytetu (Uniwersytet Stefana Batorego w Wilnie) w roku akademickim 1921/22*, Wilno, s. 3–5; *Spis wykładów i skład uniwersytetu (Uniwersytet Stefana Batorego w Wilnie) w roku akademickim 1922/23*, Wilno, s. 4; M. Gawrońska-Garstka, *Uniwersytet Stefana Batorego w Wilnie. Uczelnia ziem północno-wschodnich Drugiej Rzeczypospolitej (1919–1939)*

ulegał nieustannym zmianom, niemniej wśród wykładowców warto odnotować zasłużonego dla nauki archiwistę Ryszarda Mienickiego, historyka dziejów nowożytnych Stanisława Zajączkowskiego, mediewistę Henryka Łowmiańskiego, filologa klasycznego Rajmunda Gostkowskiego oraz etnologów Cezarię Annę Baudouin de Courtenay-Ehrenkreutz-Jędrzejewiczową i Kazimierza Moszyńskiego¹⁷.

Pierwszy numer czasopisma naukowego, poświęconego badaniom przeszłości ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego, został wydany przez Wydawnictwo III Oddziału TPN, przy finansowym wsparciu Wydziału Nauki Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Pomysłodawcą (wspólnie z Stanisławem Kościałkowskim¹⁸) i pierwszym redaktorem pisma został prof. USB Kazimierz Chodynicki¹⁹. Redakcja pisma zmieniała się kilkakrotnie. Po przejściu K. Chodynickiego na Uniwersytet Poznański, piśmem kierował przybyły ze Lwowa Teofil Emil Modelski (1929–1930), a po jego przeniesieniu na UJK odpowiedzialność za „Ateneum” wziął na siebie Bolesław Wilanowski (1931–1939), który od 1937 r. kierował pracami wydawniczymi wspólnie ze Stanisławem Zajączkowskim. Wszyscy redaktorzy posiadali ugruntowaną pozycję naukową w środowisku historyków, a także bogate doświadczenie w pracach redakcyjnych. Mimo to, pismo nie było wydawane systematycznie. Wbrew założeniom redakcji nie udało się utrzymać wydawnictwa o charakterze kwartalnika. „Ateneum Wileńskie” najczęściej ukazywało się jako rocznik, czasami półrocznik, a nawet dwurocznik. Łącznie drukiem wydano 14 roczników pisma²⁰, z czego — co warto jeszcze raz podkreślić — R. I–V

w świetle źródeł, Poznań 2016, s. 67–77; P. de Laval, *Katedry Historii Uniwersytetu Stefana Batorego, [w:] Z dziejów Almae Matris Vilnensis: Księga pamiątkowa ku czci 400-lecia założenia i 75-lecia wskrzeszenia Uniwersytetu Wileńskiego*, red. L. Piechnik, K. Puchowski, Kraków 1996, s. 56–60.

¹⁷ *Skład Uniwersytetu w roku akademickim 1923/24 (USB)*, s. 4–5; *Skład Uniwersytetu w latach akademickich 1924/25, 1925/26, 1926/27*, s. 5–6; *Skład Uniwersytetu w latach akademickich 1927/28, 1928/29*, s. 5–6; *Skład Uniwersytetu w roku akademickim 1933/34 oraz zmiany zaszły w latach 1929/33*, s. 7–8; *Skład Uniwersytetu w roku akademickim 1934/35*, s. 7–8; *Skład Uniwersytetu w roku akademickim 1935/36*, s. 7–8; *Skład Uniwersytetu w roku akademickim 1936/37*, s. 7–8; *Skład Uniwersytetu w roku akademickim 1937/38*, s. 7–9; *Skład Uniwersytetu w roku akademickim 1938/39*, s. 127–129.

¹⁸ S. Kościałkowski (1881–1960), po 1918 r. zaangażował się w prace na rzecz reaktywowania uniwersytetu w Wilnie, z którym związał się zawodowo od 1920 r. W 1923 r. został mianowany profesorem nadzwyczajnym historii Polski, a w 1937 r. otrzymał profesurę zwyczajną. Zaliczany jest do ścisłego grona osób mających wpływ na organizację życia naukowego w Wilnie, cenionych pedagogów i badaczy dziejów Litwy XVIII w. Zob. A. Kasperawičius, *Stanisław Kościałkowski w Wilnie. Młode lata i praca nauczycielska (do 1921 r.)*, [w:] *Stanisław Kościałkowski pamięci przywrócony*, red. M. Dąbrowska, Warszawa – Łódź 2016, s. 9–18; R. Jurkowski, *Działalność Stanisława Kościałkowskiego w Towarzystwie Przyjaciół Nauk w Wilnie w latach 1907–1940*, [w:] tamże, s. 20–28; Z. Opacki, *Stanisław Kościałkowski na tle akademickiego pejzażu Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie*, [w:] tamże, s. 40–57; J. Długosz, *Stanisław Kościałkowski (1881–1960), uczyony i patriota*, [w:] *Wilno – Wileńszczyzna jako krajobraz i środowisko wielu kultur. Materiały I Międzynarodowej konferencji Białystok 21–24 IX 1989*, red. E. Feliksiak, t. III, Białystok 1992, s. 59–70.

¹⁹ „Ateneum Wileńskie” 1923, R. I, nr 1, Wilno 1923.

redagował K. Chodynicki, R. VI–VII T.E. Modelski, R. VIII–XIV B. Wilanowski (R. XII–XIV wspólnie z S. Zajączkowskim).

Pierwszy z redaktorów — Kazimierz Chodynicki (1890–1942) — był absolwentem Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Jagiellońskiego. Jego zainteresowania badawcze koncentrowały się głównie na historii Europy Wschodniej, naukach pomocniczych historii i dziejach historiografii. Po uzyskaniu w 1914 r. doktoracie, rozpoczął pracę jako nauczyciel gimnazjalny. Po I wojnie światowej związał się z Archiwum Akt Dawnych. W 1920 r. uzyskał habilitację na Uniwersytecie Warszawskim, a po reaktywowaniu Uniwersytetu Stefana Batorego przeniósł się do Wilna, gdzie powierzono mu Katedrę Historii Średniowiecznej i Nauk Pomocniczych Historii. W Wilnie w 1921 r. uzyskał profesurę nadzwyczajną, w trzy lata później profesurę zwyczajną (1924). Na USB pracował do 1928 r., kiedy przeniósł się na Uniwersytet Poznański, obejmując Katedrę Historii Europy Wschodniej po emerytowanym Józefie Paczkowskim²¹. Z kolei Teofil E. Modelski (1881–1967) był wychowankiem Uniwersytetu Lwowskiego. Tam w 1910 r. uzyskał doktorat, a w 1917 r. habilitację z zakresu historii austriackiej i historii średniowiecznej powszechnej (w 1922 r. przeniesiona z zakresu historii austriackiej na historię krajów naddunajskich). Blisko związany z Towarzystwem Historycznym, brał udział w pracach redakcyjnych „Kwartalnika Historycznego”. Nie mogąc znaleźć miejsca na Uniwersytecie Jana Kazimierza wykorzystał szansę zatrudnienia na USB. Tutaj w 1924 r., został mianowany profesorem nadzwyczajnym historii średniowiecznej i nauk pomocniczych historii. W 1930 r. po śmierci Jana Ptaśnika powrócił do Lwowa, gdzie na UJK otrzymał profesurę zwyczajną i objął Katedrę Historii Średniowiecznej Powszechnej oraz Zakład Nauk Pomocniczych Historii²².

²⁰ R. XIV, z. 2, został przygotowany do druku, ale nie został wydany (1923, R. I, z. 1, 2, 3–4; 1924, R. II, z. 5–6, 7–8; 1925/1926, R. III, z. 9; 10–11; 1927, R. IV, z. 12, 13; 1928, R. V, z. 14, 15; 1929, R. VI, z. 1–2, 3–4; 1930, R. VII, z. 1–2, 3–4; 1931/1932, R. VIII; 1933/1934, R. IX; 1935, R. X; 1936, R. XI; 1937, R. XII; 1938, R. XIII, z. 1, 2; 1939, R. XIV, z. 1).

²¹ Redakcja, *Kazimierz Chodynicki*, „Roczniki Historyczne” 1939–1946, R. XV, z. 2, s. 315–317; S. Bodniak, *Kazimierz Chodynicki*, „Kwartalnik Historyczny”, R. LIII, z. 3–4 (1946), s. 440–452; K. Pietkiewicz, *Kazimierz Chodynicki (1890–1942)*, [w:] *Wybitni historycy wielkopolscy*, red. J. Strzelczyk, Poznań 2010, s. 195–212.

²² Z ważniejszych prac poświęconych T.E. Modelskiemu zob.: M. Haisig, *Teofil Emil Modelski (1881–1967)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, Wrocław 1976, t. 21, s. 519–520; E. Kłapcińska, *Profesor Teofil Emil Modelski (1881–1967). Organizator Archiwum Uniwersytetu Wrocławskiego i jego pierwszy dyrektor*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka” 1980, t. 33, s. 11–21; G. Bielecka, *Dzieje archiwum Ordynacji Potockich w Łańcucie (wkład profesora Teofila Emila Modelskiego w prace nad jego porządkowaniem)*, „Rocznik Przemyski” 2009, t. XLV, z. 4, Historia, s. 125–138; J. Tyszkiewicz, *Teofil Emil Modelski (1881–1967)*, [w:] *Złota księga historiografii lwowskiej w XIX i XX wieku*, pod red. J. Maternickiego przy współpracy L. Zaskilniaka, Rzeszów 2007, s. 495–506; P. Sierzęga, *Teofil Emil Modelski i jego współpraca z Polskim Towarzystwem Historycznym*, [w:] *Krakowska szkoła historyczna a Polskie Towarzystwo Historyczne*, red. P. Biliński, P. Plichta, Warszawa – Kraków 2017, s. 287–301.

O ostatnim z redaktorów posiadamy skromne informacje. Bolesław Wilanowski (1885–1952), kanonista, patrolog i orientalista, studiował w Petersburgu, Wrocławiu i Krakowie — gdzie się doktoryzował. Po uzyskaniu habilitacji na UJK, w 1919 r. przeniósł się na Uniwersytet Wileński. Na USB uzyskał w 1920 r. profesurę nadzwyczajną, a w 1927 r. został mianowany profesorem zwyczajnym. Związany był z Wydziałem Prawa i Nauk Społecznych, pełnił też rolę redaktora i wydawcy „Kwartalnika Teologicznego Wileńskiego”, ukazującego się w latach 1923–1926²³. Ostatnie trzy roczniki „Ateneum Wileńskiego” współredagował z mediewistą i archiwistą, wychowankiem UJK, Stanisławem Zajączkowskim (1890–1977). Ten, po uzyskaniu doktoratu w 1921 r., pracował jako archiwista w Archiwum Państwowym we Lwowie. Habilitował się w 1930 r., a po odejściu z Wilna T.E. Modelskiego otrzymał na USB — w 1932 r. — nominację na Katedrę Historii Średniowiecznej Powszechnej i Nauk Pomocniczych Historii. Po zakończeniu II wojny światowej przeniósł się na Uniwersytet Łódzki²⁴.

Redakcja pisma, wymagająca prowadzenia systematycznej korespondencji i dbałości o szczegóły korektorskie i wydawnicze, z czasem została uzupełniona o sekretarzy. W przypadku redakcji Bolesława Wilanowskiego funkcja ta została powierzona historykom: doktorowi Leonidowi Żytkowiczowi²⁵, uczniowi Janusza Iwaszkiewicza i Stanisława Kościałkowskiego, a po jego wyjeździe w 1938 r. na studia uzupełniające do Paryża doktorowi Bogumiłowi Zwolskiemu²⁶, historykowi Litwy, uczniowi S. Kościałkowskiego. W przypadku redakcji T.E. Modelskiego podobną rolę, choć nieoficjalnie, pełnił Michał Ambros²⁷.

Aby odpowiedzieć na postawione we wstępie pytania, należy bliżej przyjrzeć się strukturze „Ateneum Wileńskiego”.

²³ J.R. Bar, *Materiały do historii i literatury prawa kanonicznego w Polsce. Prof. Bolesław Wilanowski (30 I 1885 – 4 X 1952)*, „Prawo Kanoniczne” 1979 (22), nr 1–2, s. 259–263; *Wilanowski Bolesław*, [w:] *Słownik biograficzny historyków łódzkich*, red. J. Kita, R. Stobiecki, Łódź 2000, s. 103–104.

²⁴ Stanisław Zajączkowski, *Rzut oka na działalność naukową w 70-lecie urodzin*, „Rocznik Łódzki” 1961, t. 4 (7), s. 7–18; K. Jasiński, *Stanisław Zajączkowski (1890–1977)*, „Zapiski Historyczne” 1978, z. 4, s. 183–185; *Zajączkowski Stanisław Franciszek*, [w:] *Słownik biograficzny historyków łódzkich...*, s. 106–107.

²⁵ S. Cackowski, *Wspomnienie o profesorze Leonidzie Żytkowiczu*, „Zapiski Historyczne” 1993, t. 58, z. 1, s. 184–187; tegoż, *Leonid Żytkowicz historyk dziejów gospodarki i społeczeństwa*, „Czasy Nowożytnie” 2000, t. IX (X), s. 16–24; A. Piątkowski, *Zarys życia i działalności Profesora Leonida Żytkowicza*, tamże, s. 8–15; A. Tomczak, *Leonid Żytkowicz jako edytor źródeł*, tamże, s. 25–33; S. Alexandrowicz, *Profesor Leonid Żytkowicz — historyk Wielkiego Księstwa Litewskiego*, tamże, s. 34–45.

²⁶ R. Wróblewski, *Bogumił Zwolski 10.04.1910 – 15.06.1979*, „Rocznik Łódzki” 1981, T. XXX, s. 385–387; *Zwolski Bogumił*, [w:] *Słownik biograficzny historyków łódzkich...*, s. 109–110.

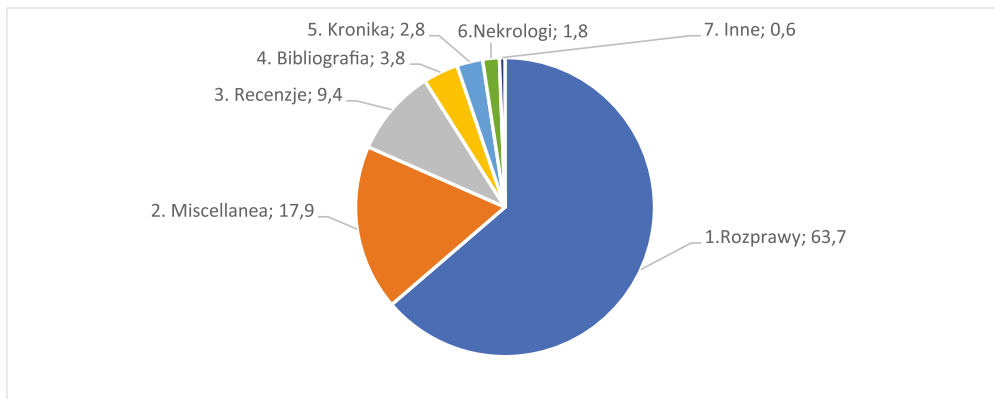
²⁷ E. Pawlikowska, *Michał Ambros (26 IX 1891 – 2 VII 1884)*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej. Suplement 2*, Warszawa 2000, s. 9–11.

Tabela 1
 Struktura i objętość poszczególnych roczników „Ateneum Wileńskiego” 1923–1939 (obliczenia własne)

Rocznik	I. Rozprawy /suma stron	II. Miscellanea i materiały /suma stron	III. Recenzje i sprawozdania /suma stron	IV. Bibliografia /suma stron	V. Kronika /suma stron	VI. Nekrologi /suma stron	Inne**/ suma stron	Suma stron
1923, z. 1, 2, 3–4	388 64,4%	105 17,4%	87 14,4%	6 1%	11 1,8%	6 1%	-	603 100%
1924, z. 5–6, 7–8	316 67,8%	82 17,6%	46 9,9%	-	7 1,5%	13*/15 3,2	-	466 100%
1925/1926, z. 9, 10–11	311 69,9%	82 18,4%	33 7,4%	-	9 2,0%	10 2,3%	-	445 100%
1927, z. 12, 13	416 88,9%	21 4,5%	26 5,6%	-	5 1%	-	-	468 100%
1928, z. 14, 15	324 77,7%	55 13,2%	19 4,6%	-	6 1,4%	-	13 3,1%	417 100%
1929, z. 1–2, 3–4	491 66,9%	151 20,6%	26 3,5%	34 4,6%	32 4,4%	-	-	734 100%
1930, z. 1–2, 3–4	713 71,7%	130 13,1%	70 7,0%	36 3,6%	21 2,1%	20 2,0%	5 0,5%	995 100%
1931–1932	183 41,4%	183 41,4%	15 3,4%	28 6,3%	26 5,9%	7 1,6%	-	442 100%
1933–1934	201 43,6%	100 21,6%	82 17,7%	62 13,4%	12 2,6%	5 1,1%	-	462 100%
1935	160 27,6%	170 29,3%	185 31,9%	41 7,1%	24 4,1%	-	-	580 100%
1936	217 22,1%	285 29,0%	197 20,1%	85 8,7%	42 4,3%	101 10,3%	54 5,5%	981 100%
1937	576 81,7%	9 1,3%	66 9,4%	24 3,4%	24 3,4%	6 0,8%	-	705 100%
1938, z. 1, 2	451 58,8%	113 14,7%	92 12,0%	-	32 4,2%	20*/65* 8,5%	14 1,8%	767 100%
1939, z. 1	144 39,0%	117 31,6%	36 9,7%	61 16,5%	12 3,2%	-	-	370 100%

* osobna numeracja stron

** nie stanowiące odrębnej struktury czasopisma

Wykres 1. Objętość poszczególnych działów „Ateneum Wileńskiego” 1923–1939 (liczby podane w procentach)

Źródło: obliczenia własne

Rozpoczynając prace wydawnicze Kazimierz Chodynicki oparł strukturę pisma na pięciu działach, z których największą objętość posiadał dział I. Rozprawy, popularyzujący badania naukowe w postaci artykułów. Jego średnia objętość za lata 1923–1939 wyniosła 63,7%. Analiza wskazuje, że największą wagę do publikacji prac naukowych przykładał K. Chodynicki. Za czasów jego kierownictwa dział ten zajmował nieco ponad 73% pisma. Należy jednak zauważyć, że wskaźnik ten systematycznie spadał. W rocznikach redagowanych przez Modelskiego stanowił już poniżej 70%, a w przypadku B. Wilanowskiego jego objętość oscylowała wokół 48%. Dział II, zatytułowany pierwotnie „Miscellanea archiwalne”, a z czasem „Miscellanea i materiały” zarezerwowano dla krótkich opracowań tematycznych, w tym dokumentów archiwalnych. Jego objętość z kolei cyklicznie rosła: u K. Chodynickiego wynosiła średnio 14,5%, u T. Modelskiego ponad 16%, ale już u B. Wilanowskiego stanowiła prawie 30% redagowanych roczników „AW”. W dziale III — początkowo zatytułowanym „Przegląd krytyczny”, a od czasu przejścia redakcji przez T.E. Modelskiego przemianowanym na „Recenzje i sprawozdania” zamieszczano krytyczne, jak i sprawozdawcze omówienia prac związanych z historią Wielkiego Księstwa Litewskiego, zarówno monografii, jak i zbiorów studiów, artykułów, wydawnictw źródłowych, wydawnictw encyklopedycznych oraz prasy naukowej. Na przestrzeni całego cyklu wydawniczego dział ten zajmował nieco ponad 9% objętości pisma. Pozyskiwanie recenzji okazało się sporym wyzwaniem dla redaktorów. W początkowej fazie wydawnictwa, a w zasadzie w okresie 1923–1929 pisanie recenzji spoczywało niemal wyłącznie na barkach K. Chodynickiego. Wyraźna poprawa w tym zakresie nastąpiła dopiero w latach 1933/34–1939, kiedy B. Wilanowski zachęcił do współpracy wytrawnych badaczy, m.in. historyka państwa i prawa Jana Adamusa, Michała Abrosa, historyka i publicystę Waleriana Charkiewicza, Pawła Delalicz

de Lawala, nowożytników Aleksego Deruge i Leonida Żytkowicza oraz mediewistów Stefana Krakowskiego, Henryka Łowmiańskiego i Stanisława Zajęczkowskiego.

Ważnym dla odbiorców periodyku miał być dział „Bibliografia”, wprowadzony z uwagi na rosnące zapotrzebowanie uczonych, chcących mieć dostęp do aktualnych prac odnoszących się do terytorium WKL, zarówno zwartych, jak i zamieszczanych na łamach czasopism zagranicznych, ogólnopolskich i lokalnych. Już na wstępie prac redakcyjnych K. Chodynicki zwracał się do czytelników „AW” o pomoc, powiadomienie o wszelkich wydanych pozycjach, co miało sprzyjać przedstawieniu możliwie pełnego ich zestawienia. Mimo zapowiedzi, dział ten nie był prowadzony systematycznie. Na pięć roczników redagowanych przez Chodynickiego ukazał się zaledwie w jednym, pierwszym zeszycie rocznika. Istotna zmiana w tym zakresie nastąpiła dopiero w 1929 r., kiedy redakcję „Ateneum Wileńskiego” objął T.E. Modelski²⁸. Jego bogate doświadczenie, zdobyte podczas współpracy z Ludwikiem Finklem, angażującym seminarzystów do prac bibliograficznych, często ukazujących się na łamach „Kwartalnika Historycznego”, skutkowało zastosowaniem podobnego podejścia na gruncie wileńskim. Do współpracy w tym zakresie pozyskał bibliotekarzy i bibliografów Michała Ambrosa i Stefana Burharda. M. Ambros znany był T. Modelskiemu z biblioteki Archiwum Wojskowego we Lwowie. Modelski, pracując już na USB, zachęcał lwowianina do podjęcia pracy w Wilnie. Ambros, pełen obaw wobec nieznanego mu ośrodka, w kwietniu 1926 r. wprost pytał Modelskiego o środowisko wileńskie i przede wszystkim możliwości zatrudnienia²⁹. Rok później, w listopadzie nadmieniał, że podjął działania mające na celu uzyskanie posady dietariusza w Bibliotece Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie. Miał ambicje naukowe, które wymagały zmiany warunków pracy, porzucenia szkolnictwa na rzecz instytucji stwarzających możliwości prowadzenia badań³⁰. Interwencja podjęta przez Modelskiego zdecydowała, że zaprzyjaźniony z czasów kierownictwa Zarządu Archiwalnego Dowództwa Okręgu Wojskowego we Lwowie Adam

²⁸ W pewnym zakresie Modelski planował szerszą reorganizację „AW”. Pisał: „Na ten rok projektuję 2 podwójne tylko zeszyty, ponieważ muszę się spieszyć, aby uniknąć opóźnienia się Ateneum. Będę się starał jednak dawać normalnie 4 zeszyty na rok, o ile współpracownicy dopiszą. Dział rozpraw będzie jak zwykle normalny. Dział miscellaneów i materiałów chcę rozszerzyć, wprowadzam też na stałe bibliografię charakteru regionalnego. Jak to wszystko pójdzie, zobaczymy”. Zob. Державний Архів Львівської Облaсті (dalej cyt. DALO), Людвік Фінкель (1858–1930). Ф. 254, оп. 1, сп. 331. Листування Фінкеля Л. з Т.Е. Модельским (1913–1929). List T.E. Modelskiego do L. Finkla, Potok 24 sierpnia 1929, k. 111–112.

²⁹ Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego. Teofil Emil Modelski. Spuścizna 126/14. Korepondencja Wilno 1924–1930 „Ateneum”. List M. Ambrosa do T.E. Modelskiego, Lwów 1 kwietnia 1926.

³⁰ Tamże, List M. Ambrosa do T.E. Modelskiego, Lwów 2 listopada 1927. Prosząc o wsparcie pisał „Nie wysuwam żadnych żądań co do stopnia płacy, ani jakości pracy. Owszem chcę zacząć od najniższych szczebli jako dietariusz i stopniowo pozytywną pracą zdobywać zaufanie”.

Łysakowski³¹, późniejszy dyrektor biblioteki uniwersyteckiej w Wilnie, w listopadzie 1927 r. powiadamiał Ambrosa o przyjęciu do pracy³². Na gruncie wileńskim Modelski podjął z Ambrosem bliską współpracę w ramach prac redakcyjnych „AW”, równocześnie prosząc go o opracowanie bibliografii czasopism wileńskich i Uniwersytetu Wileńskiego³³. Podobną współpracę nawiązał ze Stefanem Burhardem, wówczas bibliotekarzem Biblioteki Publicznej i Uniwersyteckiej w Wilnie, a następnie dyrektorem Biblioteki Synodu Ewangelicko-Reformowanego w Wilnie, powierając mu opracowanie bibliografii do ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego³⁴.

Biorąc pod uwagę komplet roczników dział czwarty zajmował blisko 4% wydawnictwa. Istotnym, informującym o toczącym się życiu naukowym w środowisku wileńskim był dział piąty „Kronika”, na który z czasem, w latach trzydziestych przeznaczano — zdarzało się — nawet powyżej 4% objętości poszczególnych roczników. Od 1929 r. prowadził ją Witold Nowodworski (1907–1978) — związany z Wilnem historyk i bibliotekarz, uczeń Stanisława Kościakowskiego, a od 1938 r. Stanisława Nowodworska. Stałymi pozycjami były tu informacje z działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie i Wileńskiego Oddziału Polskiego Towarzystwa Historycznego w Wilnie, a okazjonalnie m.in. Towarzystwa Prawniczego im. Ignacego Daniłowicza, Towarzystwa do Badania Historii Wyzwolenia i Obrony Wilna, Towarzystwa Numizmatycznego w Wilnie, Koła Historyków Słuchaczy USB, Żydowskiego Instytutu Naukowego w Wilnie (powstał w 1925 r.), Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej, informowano także o wystawach i jubileuszach organizowanych z okazji rocznic narodowych, organizacji i przebiegu Powszechnych Zjazdów Historyków Polskich w Poznaniu (1925) czy Warszawie (1930). Sporo uwagi poświęcono też uroczystościom jubileuszu Wszechnicy Stefana Batorego (350. rocznica założenia i 10. wskrzeszenia Uniwersytetu) i sprowadzeniu zwłok Joachima Lelewela³⁵.

³¹ M. Ambros, *Łysakowski Adam Gracjan (18 XII 1895 Stanisławów – 30 IX 1952 Warszawa)*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej...*, s. 546–547; *Adam Łysakowski — bibliotekarz, bibliograf, bibliolog: materiały z sesji jubileuszowej, Warszawa 10 września 2002*, red. L. Paluszkievicz-Horubała, Warszawa 2003.

³² Archiwum UJ, Spuścizna 126/14. List M. Ambrosa do T.E. Modelskiego, Stanisławów 29 listopada 1927.

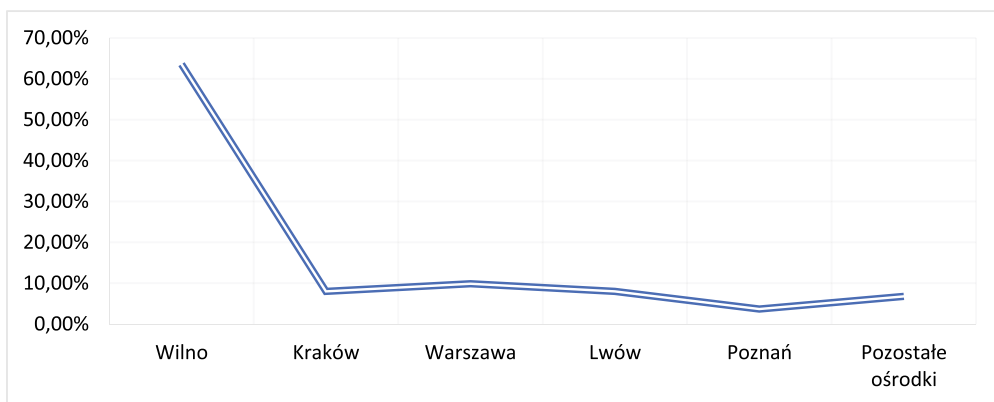
³³ M. Ambros opracował: *Bibliografia Uniwersytetu Wileńskiego za rok: 1929, 1930–1932, 1933–1935, 1936–1938* („AW” 1929, R. VI, z. 3–4, s. 678–695; „AW” 1933–1934, R. IX, s. 395–445; „AW” 1936, R. XI, s. 714–775; „AW” 1939, R. XIV, z. 1, s. 298–297); *Czasopisma wileńskiego rejonu bibliograficznego: za lata 1930, 1931, 1932*, („AW” 1930, R. VII, z. 3–4, s. 942–967; „AW” 1931/1932, R. VIII, s. 382–391; „AW” 1933–1934, R. IX, s. 384–394);

³⁴ T. Gołębowska, *Stefan Burhardt. Rys biograficzny (1899–1991)*, Toruń 2002, s. 53–54. Opracował: *Bibliografia do ziem Wielkiego księstwa Litewskiego za lata: 1929, 1931, 1932–1934, 1935, 1936* („AW” 1929, R. VI, z. 3–4, s. 696–711; „AW” 1931/1932, R. VIII, s. 392–409; „AW” 1935, R. X, s. 516–556; „AW” 1936, R. XI, s. 776–798; „AW” 1937, R. XII, s. 652–675).

³⁵ „Ateneum Wileńskie” 1929, R. VI, z. 1–2, s. 288; tamże, z. 3–4, s. 716–734; „Ateneum Wileńskie” 1930, R. VII, z. 1–2, s. 410–412.

Niejako okolicznościowy był dział VI, poświęcony pamięci zmarłych, zasłużonych dla nauki osób związanych z Wilnem, ale przede wszystkim wybitnych historyków, bibliotekarzy i archiwistów³⁶.

Na blisko 8500 stronach pisma zamieszczono 126 rozpraw, 117 materiałów źródłowych, 26 zestawień bibliografii, 30 biogramów i nekrologów oraz przeszło 260 recenzji. Należy zauważyć, że pismo oparte było w głównej mierze na środowisku wileńskim, pracownikach USB, reprezentantach towarzystw naukowych, bibliotek, archiwów i muzeów. Stanowili oni ponad 63% autorów³⁷.

Wykres 2. Środowiska naukowe na łamach „Ateneum Wileńskiego” 1923–1939

Źródło: obliczenia własne

Do wyróżniających się w tym gronie należy zaliczyć, obok wymienionych już wyżej profesorów Uniwersytetu Wileńskiego, znawcę historii Europy Środkowo-Wschodniej Feliksa Konecznego, który systematycznie zamieszczał swe prace na łamach „AW” do 1929 r., tj. do chwili przejścia na emeryturę i przenosin do Krakowa. W periodyku chętnie publikowali też m.in. tak znani badacze, jak znawca dziejów Litwy Stanisław Kościółkowski, archiwista i historyk Ryszard Mienicki, filolog klasyczny, latynista Jan Oko, czy historyk literatury polskiej Stanisław Pigoń.

Wśród profesury krakowskiej najczęściej na łamach rocznika gościł wydawca źródeł, ceniony badacz polskiego średniowiecza Władysław Semkowicz, natomiast sporadycznie swe prace zamieszczali: historyk kultury i nauki Henryk Barycz,

³⁶ Pośród wielu możemy tu przywołać biogramy poświęcone m.in. Tomaszowi Młynarskiemu, Tadeuszowi Wróblewskiemu, Jackowi Lipskiemu, Władysławowi Zahorskiemu, Franciszkowi Rawicze-Gawrońskiemu, Antoniemu Prochascie, Kazimierzowi Sochaniewiczowi, Oswaldowi Balzerowi, Wacławowi Sobieskiemu, Szymonowi Askenazemu, Michałowi Bobrzyńskiemu, Stanisławowi Zakrzewskiemu, Janowi Nepomucenowi Fijałkowi, Ferdynandowi Ruszczycowi, Ottonowi Hademanowi czy Michałowi Brensztajnowi.

³⁷ Spoza Wilna najczęściej publikowały osoby reprezentujące środowiska akademickie: Krakowa 8%; Warszawy 9,9%; Lwowa 8%; Poznania 3,7%; pozostałych ośrodków 6,8%.

znawca dziejów chrześcijaństwa Jan Fijałek oraz nowożytnicy Władysław Konopczyński i Kazimierz Lepszy.

Z Warszawy najczęściej przysyłał swe teksty dla „AW” badacz dziejów WKL Jan Jakubowski. Na szpaltach pisma gościli też: historyk XVIII i XIX w. Henryk Stanisław Mościcki, badacz historii najnowszej Stefan Pomarański, mediewista, historyk Europy Środkowej i Wschodniej Oskar Halecki, historyk i genealog Józef Puzyna, czy badacz wschodnich kresów Rzeczypospolitej Franciszek Rawita-Gawroński.

Ze Lwowa, w początkowej fazie rozwoju wydawnictwa najbliżej z redakcją współpracowali: znawca dziejów polsko-litewskich XIV i XV w. Antoni Prochaska i nowożytnik Ludwik Finkel oraz jego uczniowie Kazimierz Sochaniewicz i Kazimierz Tyszkowski.

Z kolei wśród uczonych z ośrodka poznańskiego odnajdujemy m.in. numizmatyka Mariana Gumowskiego, historyka wojskowości Janusza Staszewskiego, badacza dziejów najnowszych Juliusza Willaume, mediewistę Kazimierza Tymienieckiego, historyka Teodora Tyca i archeologa Władysława Kowalenko. Należy podkreślić, że wszyscy podejmujący współpracę z „AW” — co było zasługą kolejnych redaktorów — posiadali dorobek naukowy z zakresu tematyki skorelowanej z historią WKL, w tym historii lokalnej, obejmującej bezpośrednio Wilno i związane z nim postaci mające bezpośredni wpływ na rozwój miasta i kulturę regionu.

Niewiele wiadomo na temat pracy redaktorów i działalności redakcji „Ateneum Wileńskiego”. Najwięcej informacji w tym zakresie dostarcza zachowana w materiałach T.E. Modelskiego korespondencja z Ludwikiem Finklem (za lata 1911–1928) i M. Ambrosem (za lata 1930–1932). Z listów wiadomo, że Modelski objął redakcję „AW” w drugiej połowie 1928 r. W październiku informował lwowskiego przyjaciela, że miał swój udział przy wydaniu zeszytu XV, który ukazał się jeszcze pod redakcją Chodynickiego. W planach — na wzór „Kwartalnika Historycznego” — zamierzał wydawać pismo w czterech zeszytach, przy czym zarzucał dotychczasową numerację. Utrzymywanie cykliczności wydawnictwa wymagało systematycznej pracy redakcyjnej, konsekwencji działania, podejmowania trudnych decyzji — ale i dyscyplinowania autorów składających deklarację współpracy i często niewywiązujących się z podjętych zobowiązań³⁸. Modelski zwracał się z propozycją nadsyłania tekstów dla „AW” do wielu osób, w pierwszej kolejności do swego dawnego promotora. Jednocześnie informował L. Finkla, że „na natłok prac liczyć nie można” — wydawnictwo oferowało autorom jedynie odbitki, a za prace redakcyjne ani redaktor, ani współpracownicy nie pobierali wynagrodzenia³⁹. Przygotowania czynione przez T.E. Modelskiego na rzecz wydania roczników

³⁸ Archiwum UJ, Spuścizna 126/14. Korespondencja Wilno 1924–1930 „Ateneum”. List M. Ambrosa do T.E. Modelskiego, Wilno 9 lutego 1930.

³⁹ DALO, Людвік Фінкель (1858–1930). Ф. 254, оп. 1, сп. 331. Листування Фінкеля Л. з Т.Е. Модельским (1913–1929). List T.E. Modelskiego do L. Finkla, Wilno 21 października 1928, k. 102–103.

poświęconych najpierw Witoldowi Kiejstutowiczowi (upamiętniających 500-lecie śmierci Wielkiego Księcia Litewskiego, z. 3–4, 1930), a kolejno powstaniu listopadowemu i osobno okolicznościowemu numerowi z powodu zapowiadanego w Wilnie w 1932 r. III Zjazdu Bibliotekarzy Polskich (1931–1932 i 1933–1934), nakładało dodatkowe obowiązki zamawiania tekstów tematycznych z dużym wyprzedzeniem. Kłopotliwe było przygotowanie materiałów bibliograficznych, recenzyjnych i kroniki, ale prawdziwym wyzwaniem dla każdej redakcji była korekta tekstów. Autorzy niemal powszechnie narzekali na błędy zecerskie, pomyłki w tekstach łacińskich i obcojęzycznych oraz niestarannie wprowadzane poprawki. Próbując zapobiec skargom wprowadzono trzystopniowy systemu korekt przeznaczonych do druku tekstów. Po złamaniu, pierwszą korektę robił M. Ambros, drugą i trzecią (w szpaltach) powierzano autorowi pracy. Po złamaniu, wprowadzone poprawki przeglądał raz jeszcze wileński archiwista Stefan Rosiak. Ostateczną wersję materiałów oddawano do wglądu T.E. Modelskiemu, podejmującemu decyzję o druku rocznika. Jednak takie rozwiązanie powodowało spory „bałagan”. Pozwalając autorom na własnoręczne korekty, odciążano wprawdzie redaktorów technicznych, ale w ostatecznym rozrachunku wydłużono czas składania materiałów do drukarni⁴⁰.

Narzekano też na współpracę ze składem, drukarnią i księgarnią św. Wojciecha w Wilnie. Jak pisał Ambros: „Panuje u nich dziwny zwyczaj niedotrzymywania żadnego terminu”, co jak podsumował „robi wrażenie biernego oporu”⁴¹. Nakładały

⁴⁰ Archiwum UJ, Spuścizna 126/14. List Kazimierza Bielińskiego do T.E. Modelskiego, Wilno 16 sierpnia 1929. Najdrobniejsze poprawki wymuszały konieczność składania wierszy od początku, a przesunięcia w linijkach powodowały kolejne błędy, których pierwotnie nie było w tekście; Podobne uwagi zgłaszał Modelski w listach do Feliksa Konecznego. Zob. Biblioteka Narodowa, akc. 17809, Korespondencja Feliksa Konecznego. Listy T.E. Modelskiego. T.E. Modelski do F. Konecznego, Lwów 29 II 1931 (b.p). Pisał: „Do 15tego najpóźniej ukaże się 3–4 zes. «Ateneum» bardzo spóźniony, nic na to jednak poradzić nie jestem w stanie. Zmienia się nawet drukarnię, bo «Zecer» ma inne roboty i mało dba o samo «Ateneum», nie spiesząc się bynajmniej, a następnie linotyp bardzo jest niedogodny, ponieważ z błędów wyjść nie można, a poprawiając jedne płodzi nowe bez końca”. Szerzej zob. P. Biliński, P. Sierżęga, *Korespondencja Feliksa Konecznego z Teofilem Emilem Modelskim w latach 1927–1931*, „Klio Polska. Studia i Materiały z Dziejów Historiografii Polskiej”, R. X, 2018, s. 209, 213, 219, 223–224.

⁴¹ Archiwum UJ, Spuścizna 126/14. List M. Ambrosa do T.E. Modelskiego, Wilno 10 czerwca 1930; DALO, Людвік Фінкель (1858–1930). Ф. 254, оп. 1, сп. 331. List T.E. Modelskiego do L. Finkla, Potok 24 sierpnia 1929, k. 111–112. Pisał: „Na wrzesień nie pozostaję w Łańcucie, ponieważ właśnie drukuje się Ateneum. Złożono już 5 arkuszy, ale korekta idzie wolno i leniwo. Spodziewam się, że we Wilnie pójdzie prędzej, jeżeli na miejscu sam przypilnuję, jakkolwiek nie łudzę się, że drukarnia nie złoży więcej na tydzień, jak jeden arkusz”. W innym liście nadmieniał: „Myślałem, że już od stycznia będę miał robotę większą z Ateneum Wileńskim. Mam jednak jeszcze dłuższy oddech, ponieważ drukarnia przedświąteczne mając roboty, wstrzymała druk Ateneum, obiecując dopiero po świętach silniej reagować. Zeszyt drukujący się obecnie będzie jeszcze redakcji prof. Chodynickiego. Mam już w tece redakcyjnej, którą wyczyścił do dna poprzedni redaktor, kilka drobniejszych rozprawek. Nie jest to dużo jeszcze”. Tamże. List T.E. Modelskiego do L. Finkla z 24 grudnia 1928, k. 100–101.

się na to kłopoty finansowe, a konieczność wykorzystania wspierającej pismo subwencji Funduszu Kultury Narodowej niejednokrotnie wymuszała zwielokrotnie wysiłku, aby zdążyć na czas z opracowaniem rocznika. Wszelkie materiały redakcyjne po opuszczającym Wilno T.E. Modelskim przejął w listopadzie 1931 r. mianowany przez TPN redaktorem „AW” B. Wilanowski, wykorzystując je w kolejnych numerach pisma⁴². Kłopoty z wydawnictwem — jak wynika z dalszej korespondencji historyków — nie ustały, co zdają się potwierdzać podwójne, a także wydawane bez podziałów na zeszyty kolejne roczniki „AW”.

Ogólnopolskie kontakty naukowe redaktorów, ale przede wszystkim zyskujące popularność badania poświęcone ziemiom Wielkiego Księstwa Litewskiego sprzyjały rozwojowi „Ateneum Wileńskiego”. Tematyka zawartości pisma była zróżnicowana. Obejmowała okres od XIV do XIX w. włącznie. Podejmowano tematy z zakresu historii politycznej, gospodarczej, kultury, nauki, edukacji, dziejów instytucji i biografistyki. Obok artykułów przeglądowych, syntetycznych chętnie zamieszczano teksty przyczynkarskie, odnoszące się wprost do historii lokalnej. Na szczególną uwagę zasługują roczniki tematyczne. Za takie należy uznać rocznicowy „Witoldowy” rocznik 7 (1930), zeszyty 3–4, z pracami S. Zajączkowskiego, oceniającego spuściznę historiograficzną poświęconą Witoldowi Kiejstutowiczowi⁴³, F. Konecznego obejmujący zagadnienie prowadzonej przez Witolda polityki wewnętrznej i stosunków z Krzyżakami⁴⁴, czy historyka dziejów Litwy Antoniego Wiskonta dotyczący relacji polsko-litewskich⁴⁵, którym towarzyszył wybór źródeł z początku XV w. Ciekawe były też roczniki 1931–1932 (R. 8) i 1933–1934 (R. 9), których „Miscellanea” zostały zogniskowane na charakterystyce Wilna jako dawnego i obecnego ośrodka bibliotecznego, archiwalnego i muzealnego. Sporo uwagi poświęcono tu organizacji i bogatym zbiorom Uniwersyteckiej Biblioteki Publicznej w Wilnie, ale też bibliotekom: Wileńskiego Towarzystwa Lekarskiego, TPN w Wilnie, założonej w 1912 r. fundacyjnej Państwowej Bibliotece im. Eustachego i Emilii Wróblewskich, powołanej w 1919 r. Bibliotece Archiwum Państwowego, założonej w 1920 r. Bibliotece im. Tomasza Zana, czy Bibliotece Polskiej Macierzy Szkolnej Ziem Wschodnich⁴⁶. Z uwagi na wartość poznawczą

⁴² Archiwum UJ, Spuścizna 126/14. List M. Ambrosa do T.E. Modelskiego z 15 listopada i 24 października 1931 r.

⁴³ S. Zajączkowski, *Witold wielki książę litewski 1430–1930*, „AW” 1930, z. 3–4, s. 455–468.

⁴⁴ F. Koneczny, *Witoldiana*, „AW” 1930, z. 3–4, s. 494–504.

⁴⁵ A. Wiskont, *Wielki książę litewski Witold, a unia Horodelska*, „AW” 1930, z. 3–4, s. 469–493.

⁴⁶ Zob. m.in.: A. Łysakowski, *Uniwersytecka Biblioteka Publiczna w Wilnie (zarys ogólny)*, „AW” 1931–1932, R. VIII, s. 231–240; S. Lisowski, *Uniwersytecka Biblioteka Publiczna w Wilnie za czasów rosyjskich*, tamże, s. 241–266; M. Brensztejn, *Zbiór rękopisów Uniwersyteckiej Biblioteki Publicznej w Wilnie*, tamże, s. 273–285; A. Safarewicz, *Biblioteka Wileńskiego Towarzystwa Lekarskiego*, tamże, s. 334–338; M. Brensztejn, *Biblioteka Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie*, tamże, s. 343–362; H. Drege i S. Rygiel, *Biblioteka państwowa im. Wróblewskich*, „AW”

opracowań, wiele z nich trafiło do wydanego pod red. A. Łysakowskiego osobnego zbioru zatytułowanego *Biblioteki wileńskie* (1932).

Najwięcej miejsca na łamach wydawnictwa wileńskiego zajmowała historia polityczna dotycząca Wielkiego Księstwa Litewskiego, zarówno jako państwa rządzonego przez wielkich książąt z dynastii Giedyminowiczów (1316–1569) i bocznej linii Jagiellonów (1386–1572), jak i państwa tworzącego wspólnotę w ramach Rzeczypospolitej Obojga Narodów, a także ziem litewskich w okresie zaborów. Istotna była też tematyka stosunków religijnych, wyznaniowych i kultury litewskiej oraz prawa i osobno archeologii. Sporo uwagi poświęcono badaniu źródeł historycznych w zakresie paleografii, genealogii, dyplomatyki, heraldyki, sfragistyki i numizmatyki. Pojawiały się także prace związane z szeroko pojętą historią historiografii obejmując leleweliana, krytyczne omówienia dziejopisarstwa litewskiego, a także epistolografię i biografistykę⁴⁷.

Różnorodność podejmowanych tematów i szeroka perspektywa chronologiczna czyniła z „Ateneum Wileńskiego” pismo wyróżniające się na tle poświęconych regionalistyce periodyków naukowych w Polsce. Adresowane było przede wszystkim do profesjonalistów — badaczy i miłośników WKL, skąd rekrutowało się najliczniej grono jego czytelników. Wyrastało ono na jedno z czołowych, jeśli chodzi o zakres i liczbę publikowanych materiałów. Wyprzedzały go jedynie wysoko pozycjonowane wśród historyków wydawnictwa lwowskie — „Kwartalnik Historyczny” i „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” oraz wydawane przez Instytut Józefa Piłsudskiego Poświęcony Badaniu Najnowszej Historii Polski czasopismo „Niepodległość”. W tyle pozostawały m.in. „Rocznik Gdański”, „Rocznik Sądecki”, „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego”, „Zapiski Historyczne” czy „Ziemia Czerwieńska”⁴⁸. Świadczy to dobrze o odbudowującym swą pozycję naukową środowisku wileńskim. Jak wynika z badań Wita Górczyńskiego, Wilno — biorąc pod uwagę ilościową zawartość „AW” — stało się czwartym ośrodkiem naukowym po dominujących wydawniczo Lwowie, Warszawie i Krakowie, wyprzedzało Poznań i Toruń⁴⁹. Wśród współczesnych pismo cieszyło się dużą popularnością i wysoką oceną. Piszący na łamach „Dziennika Wileńskiego” nauczyciel gimnazjalny, literat i bibliograf Ludwik

1933–1934, R. IX, s. 254–276; R. Mienicki, *Biblioteka archiwum państwowego*, tamże, s. 277–281; L. Ruszczyćówna, *Biblioteka im. Tomasza Zana*, tamże, s. 282–291; M. Reuttówna, *Biblioteki Polskiej Macierzy Szkolnej Ziem Wschodnich*, tamże, s. 295–297.

⁴⁷ Zob. np. M. Burbianka, *Antoni Hlebowicz — zapomniany biograf Witolda*, „AW” 1930, R. VII, s. 809–839; S. Ehrenkreutz, *Stan badań nad statutami litewskimi*, „AW” 1924, R. II, z. 7–8, s. 289–349; M. Baryczowa, *Augustyn Rotundus Mieleski, wójt wileński, pierwszy historyk i apologeta Litwy*, „AW” 1935, R. X, s. 71–96 i 1936, R. XI, s. 117–172.

⁴⁸ P. Sierżęga, „Ziemia Czerwieńska” (1935–1938), [w:] *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w.*, t. II, red. J. Maternicki, L. Zaskilniak, Rzeszów 2004, s. 387–397.

⁴⁹ W. Górczyński, *Geografia autorska polskich czasopism historycznych 1918–1939*, [w:] *Środowiska historyczne II Rzeczypospolitej. Materiały konferencji naukowej w Krynicy w 1989 roku*, red. J. Maternicki, Warszawa 1990, s. 60.

Stolarzewski, analizując pierwsze zeszyty „AW”, podkreślając wartość merytoryczną zamieszczonych tam artykułów, wyrażał jednocześnie nadzieję, że pismo zaktywizuje badaczy — stanie się reprezentatywnym organem USB i środowiska wileńskiego⁵⁰. Związany ze stolicą WKL bibliotekarz i bibliofil Stefan Rygiel pisał o „AW” jako kwartalniku odwołującym się do szerokiego spektrum kultury litewskiej. To czyniło go wyjątkowym na rynku wydawniczym w Polsce, a jego rozwój — podkreślał — „winien być ambicją Wilna”⁵¹. Oskar Halecki, dokonując bilansu potrzeb nauki historycznej po pierwszym dziesięcioleciu Polski odrodzonej, wymieniał bliskie mu tematycznie „AW” jako wydawnictwo, które „uczyniło zadość pilnym potrzebom naukowym i narodowym”⁵². Pismo podkreślało cywilizacyjną przynależność WKL do kultury zachodniej i jego nierozzerwalne związki z Koroną. Budowało tożsamość opartą na wspólnocie dziedzictwa kulturowego dawnych ziem Rzeczypospolitej. Bardziej krytyczne opinie wobec wydawnictw o charakterze regionalnym wyrażał *en bloc* Jan Rutkowski. Wprawdzie doceniał wysiłki na rzecz rozwoju czasopiśmiennictwa specjalistycznego, w tym regionalnego, ale dostrzegał w nim i wady: grafo-manstwo, miscellanea, przyczynkarstwo. Nawet jeśli marginalnie, w pewnej mierze uwagi te odnosiły się i do „AW”⁵³. Z kolei Marcei Kosman pisząc o środowisku wileńskim podnosił, że w okresie II Rzeczypospolitej trudno przecenić rolę jaką „Ateneum” odegrało w upowszechnianiu badań nad dziejami WKL. Zaliczył periodyk do jednego „z najznakomitszych czasopism historycznych tamtego okresu”, którego prace zachowały w wielu przypadkach swą naukową wartość⁵⁴.

⁵⁰ L. Stolarzewicz, *Ateneum Wileńskie*, „Dziennik Wileński” z 29 maja 1923, nr 116. Krytycznie wyrażał się natomiast o szacie graficznej pisma, z trudem spełniającej ówczesne standardy wydawnicze.

⁵¹ S. Rygiel, *Polskie czasopiśmiennictwo wileńskie w r. 1928*, Wilno 1928, s. 17.

⁵² O. Halecki, *Potrzeby nauki polskiej w dziedzinie historii*. „Nauka Polska, Jej Potrzeby, Organizacja i Rozwój” 1929, t. X, s. 270.

⁵³ J. Rutkowski bezkompromisowo uzasadniał: „Krótko mówiąc, zbytnio rozwinięte czasopiśmiennictwo naukowe; przyczyniając się do rozrostu mikrografii i tandety naukowej, musi być uważane za czynnik destrukcyjny w rozwoju nauki”, „Nauka Polska, Jej Potrzeby, Organizacja i Rozwój” 1931, t. XIV, s. 113.

⁵⁴ M. Kosman, *Z polsko-litewskiej przeszłości. Studia i szkice*, Warszawa 2012, s. 146, 158; tegoż, *Uniwersytet Wileński 1579–1979*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1981, s. 60; Zob. też. H. Ilgiewicz, *Societates Academicae Vilnenses...*, s. 379–382.

Bibliografia (wybór)

Archiwalia

- Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego. Teofil Emil Modelski. Spuścizna 126/14. Korespondencja Wilno 1924–1930 „Ateneum”.
- Biblioteka Narodowa, akc. 17809, Korespondencja Feliksa Konecznego. Listy T.E. Modelskiego.
- Державний Архів Львівської Облaсті. Людвік Фінкель (1858–1930). Ф. 254, оп. 1, сп. 331. Листування Фінкеля Л. з Т.Е. Модельским (1913–1929).

Opracowania

- Bibliografia zawartości „Ateneum Wileńskiego. Uwagi wstępne* (H. Łowmiański), zestawił J. Tumelis, „Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej” 1983, z. 20.
- Bielecka G., *Dzieje archiwum Ordynacji Potockich w Łańcucie (wkład profesora Teofila Emila Modelskiego w prace nad jego porządkowaniem)*, „Rocznik Przemyski” 2009, t. XLV, z. 4, Historia.
- Biliński P., Sierżęga P., *Korespondencja Feliksa Konecznego z Teofilem Emilem Modelskim w latach 1927–1931*, „Klio Polska. Studia i Materiały z Dziejów Historiografii Polskiej”, R. X, 2018.
- Brensztajn M., *Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie*, [w:] *Wilno i Ziemia Wileńska. Zarys monograficzny*, t. 2, Wilno 1937.
- Cackowski S., *Leonid Żytkowicz historyk dziejów gospodarki i społeczeństwa*, „Czasy Nowożytnie” 2000, t. IX (X).
- Gawrońska-Garstka M., *Uniwersytet Stefana Batorego w Wilnie. Uczelnia ziem północno-wschodnich Drugiej Rzeczypospolitej (1919–1939) w świetle źródeł*, Poznań 2016.
- Górczyński W., *Geografia autorska polskich czasopism historycznych 1918–1939*, [w:] *Środowiska historyczne II Rzeczypospolitej. Materiały konferencji naukowej w Krynicy w 1989 roku*, red. J. Maternicki, Warszawa 1990.
- Ilgiewicz H., *Dorobek Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie w zakresie nauk historycznych (1907–1939)*, „Rocznik Stowarzyszenia Naukowców Polaków Litwy” (Wilno, Litwa) 2017, t. 17.
- Ilgiewicz H., *Societates Academicae Vilnenses. Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie (1907–1939) i jego poprzednicy*, Warszawa 2008.
- Jurkowski R., *Z dziejów Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie 1907–1939. Przyczynek do życia kulturalnego Wilna*, „Zapiski Historyczne” 1986, t. 51, z. 4.
- Kolbuszewski K., Oko J., *Wydział Humanistyczny U.S.B. w l. 1919–1929*, [w:] *Księga pamiątkowa Uniwersytetu Wileńskiego, T. II. Dziesięciolecie 1919–29*, Wilno 1929.
- Wrona G., *Polskie czasopisma naukowe w latach 1918–1939*, Kraków 2005.
- Żytkowicz L., *Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie 1907–1940*, [w:] *Z dziejów nauki polskiej. Księga pamiątkowa TNT 1875–1975*, Warszawa 1975.